

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНИЙ АНАРХІЗМ ПІСЛЯ ПОЛА ФЕЙЄРАБЕНДА: ВІДКРИТИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ПРОЕКТ VS РОЗТИРАЖОВАНА МЕТАФОРА «ДОПУСТИМО ВСЕ»

Н.І. Петруньок

Чим є людське і яку його частку охоплює жага до пізнання? Філософські міркування над цими питаннями задовільної відповіді досі не дали: розуміння людського варіюється від піднесеного гуманістичного ідеалу вінця творіння до його антиподу — недосконалої тварини. Інтерес до цього «питання без відповіді» підігривається тим, що пра-сліди людського приховані від нас самих. Вони маскуються у низці символічних витворів — мові, моралі, культурі, релігії, науці тощо. Подібним чином діагностує ситуацію сучасний американський анархо-примітивіст Джон Зерзан (див.: [12]), який ставить питання руба: «Наскільки символізм спустошив людське?». У формулюванні цієї ідеї він відкрито посилається на австро-американського філософа та історика науки і, як прийнято вважати, одного з головних проponentів епістемологічного анархізму Пола К. Фейєрабенда (1924–1994). Саме до засад, цілей і процедур людського пізнання, а також до питань щодо культури і феномену людського був прикутий палкий інтерес цього фізика, який «випадково потрапив у філософію» (за висловом Джона Вілкінса) і зміг, разом з К. Поппером, Т. Куном й І. Лакатосом, увійти до четвірки найвпливовіших філософів-постпозитивістів, чиї думки досі збуджують численні і різноманітні дискусії.

В історії філософії можна знайти чимало прикладів того, як прижиттєва критика — за умови чіткого і предметного формулювання критичних зауважень — допомагала тому чи тому мислителю про-

яснити свої попередні думки і навіть модифікувати їх. Відомо, що така критика суттєво відбилася на розвитку ідей Фейєрабенда. Але для *історико-філософського* аналізу не менш цікавою й актуальною є подальша критика, відповіді на яку мислитель вже не має фізичної змоги. У випадку з Фейєрабендом такої критики теж чимало. За ті майже двадцять років, що минули після його смерті, у філософських колах створювалися і розвінчувалися міфи навколо його імені, знаходилися практичні підтвердження і спростування його епістемологічно-анархічних ідей.

Примітно також, що відкриті чи завуальовані відповіді на міркування Фейєрабенда можна знайти не лише у філософів, а й у сучасних науковців, зокрема у їх спробах визначитися стосовно засад науки, її статусу. Одним із прикладів такого живого інтересу до спадщини Фейєрабенда став виступ відомого австралійського філософа та історика науки Джона Вілкінса, самою назвою якого («How not to Feuerabend») він закликає не йти шляхом цього філософа і обіцяє «протиотруту» від поширення його ідей. Цей виступ, виголошений Дж. Вілкінсом у 2007 р., і наданий для публікації в цьому збірнику, став реакцією на доповідь його колеги з Австралійського національного університету (Дж. Гроссмана), що мала назву «How to Feuerabend». Якщо основна ідея виступу Гроссмана полягала у тому, щоб черговий раз показати, що роль Фейєрабенда обмежується дадаїзмом і не досягає ширшого анархістського розмаху, міркування, представлені Вілкінсом, містять дошкульну наукову, філософську та, що особливо цікаво, політичну критику епістемологічно-анархічних ідей і світоглядних настанов Фейєрабенда.

Саме той факт, що Вілкінсова критика актуалізується крізь призму політичних реалій Заходу, робить її особливо цікавою сьогодні. Примітно, наприклад, що Вілкінс шукає прорахунки Фейєрабенда з позиції критика політики, що її вже досить давно проводять представники республіканської партії США, і в результаті якої, як він вважає, у Сполучених Штатах розпочався справжній наступ на науку, її цензурування і, відповідно, регрес демократії. Звичайно, Вілкінс далекий від того, щоб всерйоз покладати на Фейєрабенда відповідальність за «недофінансування науки» чи згортання діяльності «Бюро технологічної оцінки». Тим не менш, він проектує ситуацію, що виникла на зламі ХХ–ХХІ ст., на погляди Фейєрабенда і схиляється до думки, що сучасний стан справ найпевніше змусив би останнього «розкаятися» і пристати на бік розуму. Така проекція лише на перший погляд може здатися штучною, адже питання про соціально-політичний статус

науки і знання були квінтесенцією філософської кар'єри і, дозволимо собі зробити таке припущення, справою життя Фейєрабенда. Отже, автор «Проти методу» в черговий раз опиняється у вже звичній (і, насправді, доволі комфортній) для себе ролі «парії» та «найгіршого ворога науки». Як послідовний раціоналіст і «друг розуму» (так називав своїх опонентів сам Фейєрабанд), Вілкінс стає до великої міри передбачуваним у своїй критиці, адже без упередження переймає естафету руйнівних опонентів Фейєрабенда. Щоправда, дуже ймовірно, що останній, коли ставив провокаційні питання про цінність науки, проблеми раціональності та пріоритет пізнання над наукою, саме такої реакції і прагнув.

Вілкінс підтримує переважною мірою лише ті думки Фейєрабенда, які не є надто оригінальними, наприклад, — про відсутність одвічних методологій (щоб підтвердити валідність цієї думки, він посилається на К. Пошпера, який теж вважав, що неможливо запрограмувати логіку наукового відкриття). Натомість критика Вілкінса поширюється на оригінальний спосіб розуміння Фейєрабандом характеру функціонування науки і сенсу демократії. Саме це розуміння, згідно з Вілкінсом, несло в собі загрозу занепаду науки і втрати свободи (як у науковому, так і у суспільно-політичному значенні).

В центрі зауважень Вілкінса опиняється переконання Фейєрабенда у залежності спостережень від теорії. Науковець опонує такій позиції цілком у дусі «нового експерименталізму». Він посилається на Яна Хакінга, який у «Репрезентації та втручаннях» дійсно критикує тезу Фейєрабенда, що твердження спостереження передбачають теоретичні припущення, і сприймає ідею про теоретичну зумовленість наших тверджень спостереження лише як тавтологію (це, на його переконання, типова ситуація зі зведенням поняття «теорії» до буденних вірувань). Але, як на наш погляд, для самого Фейєрабенда йшлося зовсім не про тавтологію. Аналізуючи його ідеї, важливо відповісти на питання, чому він так серйозно акцентує увагу на тому, що навіть для наукового мислення (не кажучи про буденне) видається самоочевидним. Фейєрабанд наголошував: те, що ми вважаємо емпіричним фактом, не є чистим феноменом, а вже певним чином теоретично обумовлене, «концептуалізоване». Інакше кажучи, саме поняття «чистий досвід» є досить проблематичним. Тому це не стукіт у відчинені двері, адже Фейєрабанд, аналізуючи традицію скептицизму Юма, а потім і критики діалектичної видимості Кантом, які задали тон подальшій епістемології та аналітичній філософії, цілком послідовно шукає підстави пізнання і достовірності. У статті щодо проблематики індукції Фейєрабанд пока-

зав історію новоевропейського скептицизму (від Юмового спростування «простої узагальнювальної гіпотези» (кореспондентної теорії істини) і до критики слабших варіантів останньої у подальші часи). Сам же Фейєрабенд дійшов висновку, що модифікувати «просту узагальнювальну гіпотезу» доречно лише в середовищі альтернатив — тобто за умови *проліферації теорій* [3, с. 203-205].

Вілкінс закидає Фейєрабенду, що панівна теорія або догма — це ще не смертельний присуд. По суті кажучи, він відкидає ідею Фейєрабенда, що для змін у теорії потрібна опозиція до неї. Але для Фейєрабенда важливіше інше. Як філософа науки, його цікавило, чи можливо створити таку методологію, яка зробить наше знання таким, щоб воно максимально піддавалося перевірці. Прискіплива аналітика історії науки дозволяє Фейєрабендові дійти висновку, що методологічний схематизм (у дусі картезіанської традиції) цього не гарантує, адже не зважає на той принципово важливий вплив, що його чинять на науковий процес різноманітні зовнішні та нерідко абсолютно непередбачувані обставини [10, с. 62-64].

Універсальні правила, вважає Фейєрабенд, застосовують «*ідеалісти*». Такому підходу він протиставив значно складнішу для втілення позицію — згадану вище проліферацію. Крім того, для Фейєрабенда важливим було поєднання двох принципів: проліферації і збереження теорій. Навіть ті теорії, які не є когерентними з парадигмальною на цей час теорією, мусять бути збережені (так званий «принцип стійкості теорій» Фейєрабенд трактував як зворотний бік настанови на проліферацію, тобто значно ширше, ніж інші прихильники цього принципу — Г. Патнем чи Т. Кун).

Крім того, згідно з Фейєрабеном, теорії не виводяться з фактів. У «Поясненні, редукції, емпіризмі» він зауважує: факти і твердження спостереження — уже теоретичні (адже залежать як від теорії, у межах якої їх сформульовано, так і від суб'єкта, який «вірить» у цю теорію [4, с. 107]). Це дозволяє йому зробити висновок (який виявляється доволі дразливим для Вілкінса), що наука — це ідеологічний апарат. Саме тому, переконує Фейєрабенд, вона мусить бути відділена від держави, як це було свого часу зроблено стосовно церкви. Щоправда, тут можна посперечатися з ним, адже говорити про цілковиту емансипацію держави від церкви проблематично і на сьогодні (навіть у християнському світі, не говорячи вже про ісламський).

Однією з важливих ознак науки є, безумовно, міра її відмежування від інших практик. На вимогу строгого демаркаціонізму Фейєрабенд відповідає: наука — це лише одна з-поміж інших традицій. На

його переконання, шукати строгих демаркацій шкідливо навіть для самої науки: як у межах однієї теорії не можна пояснити усі факти, так само недоречно і пізнання обмежувати в межах наукової методології. Джон Вілкінс бачить у такій позиції серйозну небезпеку регресу науки і зниження рівня освіченості. Нам видається цілком очевидним, що його позиція захищає «хитрість» науки: вона може брати від світу усе, що їй потрібно, але без жодних взаємних зобов'язань. Натомість Фейерабенд, вочевидь, позиціонує себе як цілком свідомого незворотності впливу ненаукового на науковий процес. У «Тиранії науки» він підкреслює: науки повні конфліктів, вони — творіння пропагандистів. Це люди створюють ідеї та речі, тож некоректно питати, чому геліоцентрична система перемогла, адже питання щодо популярності теорій має ставитися і розв'язуватися у площині діяльності їх творців [6, с. 52]. Фейерабенд називає наукові теорії заідеологізованими саме через природу їх походження: висувають гіпотези, як і шукають аргументи для їх підтвердження, «зацікавлені люди».

У контексті проблеми демаркаціонізму нагадаємо: відомим захисником цієї лінії був друг і водночас опонент Фейерабенда Імре Лакатос. Він вважав себе пропонентом золотієї середини між Томасом Куном та Майклом Полані, з одного боку, і Фейерабендом, з іншого: якщо перші (їх він називав авторитарними) надавали перевагу «спаленню людей» (тобто не відмежовували погляди від їхніх носіїв), а останній надміру ліберально дозволяв «усім зернам зійти», сам Лакатос, з упованням на чіткий, і, як він сам вважав, вдалий демаркаційний критерій, оптимальне рішення вбачав у вибірковому «спаленні» — «спаленні книжок» [8, с. 96-97]. До речі, схожу позицію (теж доволі іронічно сформульовану) знаходимо і у К. Пошера. Описуючи свій еволюціонізм він зауважував, що наука дає непоганий шанс на виживання: на відміну від суворой реальності амеб, у ситуаціях, коли виникає така потреба, можуть відмирати не вчені, а лише їхні теорії [2, с. 57-58].

Ще одне цікаве питання, якого торкається Вілкінс, стосується Фейерабендової надмірної «ліберальності» та його безумовно відданих звертань до батька європейського лібералізму Джона Стюарта Мілля. Фейерабенд неодноразово підкреслював, що існує потреба у переосмисленні як самого епохального есе «Про свободу», так і сутності ліберально-демократичних цінностей у цілому. Як видно, власна життєва позиція Фейерабенда (у нерозривному зв'язку з його філософськими ідеями) є одним із таких переосмислень — дещо занадто сміливим, занадто провокаційним, але безумовно цікавим для

сучасних прочитань. Воно змушує порушити старе питання з новою силою: «Що таке абсолютна свобода думки?». Чи можлива вона, якщо послідовно проводити заклик Фейєрабенда «допустимо все»? Серед небагатьох, хто схильний припускати подібне, — американський філософ і біолог Е.-А. Ллойд [11, с. 115-122]. Але проблема навіть не у доречності формули «допустимо все», а в тому, що на іншому боці свободи чатує справжній демон демократії — відповідальність. Саме за переховування від відповідальності та втечу в «логічні абстракції» Фейєрабанд і критикує «друзів Розуму» (прихильником такої критики був і ще один представник постпозитивізму Стівен Тулмін). З огляду на це, висновок Фейєрабенда закономірний: для того, хто звик жити згідно з «фундаментальними припущеннями», вказівок небагато — «допустимо все». Ця теза стала найбільш яскравим і провокаційним ядром усього епістемологічного анархізму.

Відомо, що шквал незгод і критики всездозволеності посипався на голову Фейєрабенда одразу ж після оприлюднення його «Тез про анархізм» (1973), а ще більше — по виході «Проти методу» (1975). Проте насправді ця формула-заклик («допустимо все») так і не стала методологічною засадою чи настановою навіть для її автора — адже у своїх публікаціях він жодного разу не назвав «допустимо все» осердям якоїсь нової наукової чи філософської методології, інакше кажучи — не перетворив цю тезу на позитивний принцип. Відомо, що критики Фейєрабенда і цього не обійшли увагою. Серед тих, хто гострив проти нього багнети за цю «поступливість», згадаємо Сала Рестіво, який став автором чи не найбільш гострих епітетів до цієї позиції, назвавши Фейєрабенда не лише відступником, а й псевдо-анархістом [9, с. 34].

Отже, маємо перед собою більше, ніж дволикого Януса: «опортуніста», «дадаїста», «псевдо-анархіста» в одній особі! Фейєрабанд дійсно був майже скрізь «чужим серед своїх». Проте, як вимушені були визнати різні коментатори, зокрема і критики Фейєрабенда, ірраціоналістом чи містиком він не був. Фейєрабанд розширив та ускладнив методологічну частину наукової практики. Якщо для обожнювачів принципів єдиним і незаперечним буде «допустимо все», то тим, хто позбувся комплексів віри у Раціоналізм з великої літери, Фейєрабанд пропонує йти шляхом ретельного осмислення і критики. Наведемо принагідно аналогію з рецептом для майбутньої філософії, який запропонував І. Кант на останніх сторінках «Критики чистого розуму»: працювати на розлогому полі критики, адже «для прихильників наукового методу [...] відкритим лишається тільки критичний шлях» [1, с. 632]. Хоча Фейєрабанд не мав претензій у дусі Нового часу чи Просвітництва і не роз-

робив власного «Нового Органону», критика (у різних проявах, але найчастіше — як відкидання авторитетів) стала його власним «шляхом бджоли», його особливою завадою догматикам та фундаменталістам. Цей шлях виявився ширшим, ніж дозволяли межі природничо-наукового поля — Фейерабенда цікавили території культури, політики, історіософії — причому підхід скрізь був однаково прискіпливим, адже жодна «специфіка галузі» не рятувала від його суворих присудів. Мабуть, із Фейерабендом маємо саме той випадок, коли у саду окремо взятого філософа розцвіло «сто квіток», і кожна з них — із власною претензією на сонячне світло.

Фейерабенд демонструє приклад чергового «коперніканського перевороту» в історії філософії, зокрема й щодо картезіанського сумніву. Поборник епістемологічного анархізму зміщує акценти: якщо Декарт, відшукавши точку опори в *ego cogito*, знайшов розраду у послідовному методі, Фейерабенд (як справжній «порушувач спокою догматиків») наголосив на контр-продуктивності правил методу у процесі пошуку знання. Як влучно зазначив Ян Джеймс Кід, Фейерабенд вибиває ґрунт з-під ніг тих, хто не замислюється над істинною метою існування наук [7, с. 19]. Щоправда, в історико-філософській і культурній пам'яті про будь-якого мислителя існує велика небезпека, прикладом якої може служити і посмертна доля спадщини Фейерабенда. Ця небезпека полягає у перебільшеній оцінці понять чи словесних формул. Той, чий доробок «розібрано на афоризми», звісно ж може продовжувати жити у середовищі згадувань та цитувань, але, на жаль, припиняє відігравати роль того, хто, за згаданим вище висловом, здатен «вбивати ґрунт з-під ніг». З такого кута зору стає зрозумілим, що формула-заклик «допустимо все» шкодить перспективам епістемологічного анархізму як певного виду критичної філософії, хоча при цьому — з очевидною користю для її автора — міцно вписує ім'я самого Фейерабенда в історико-філософський дайджест.

Фейерабенд, як відомо, не зраджував свого амшлуа червоного плаща і збурювача аудиторії. Але під питанням лишається те, наскільки живучими будуть його ідеї надалі, без особистого патронажу свого автора. Світоглядні опоненти не залишають цього поза увагою. Вілкінс, наприклад, закидає філософу-анархісту неправомірне виведення теоретичних узагальнень з фактів особистого досвіду. На його думку, те, що Фейерабенду допомогло голковколівання, ще не дає підстав прирівнювати традиційну китайську медицину до професійної. Звісно, у цьому випадку особистий досвід відіграв неабияку роль, але, як на наш погляд, важливіше інше: сам цей досвід може бути можливий завдяки

настанові (як життєвій, так і теоретичній) на множинність (проліферацію). Сформулювати цю позицію можна так: не існує особливого місця для науковця, апіорі «розумнішого» за попередні чи просто відмінні від науки практики. Фейєрабанд підкреслював: кожне пояснення живе у межах певної з альтернатив. Щоразу це новий ризик, адже остаточних пояснень стосовно того, чому був зроблений вибір на користь однієї з них, ніхто дати не може. Погодьмося, важко працювати з історією (зокрема й історією науки) — набагато легше «сфальсифікувати» попередників як відпрацьований матеріал. Тому настанова на проліферацію потребує неабияких інтелектуальних зусиль і особистого «лицарства» її послідовників (звісно, якщо не йдеться про бутафорську «увагу» до попередніх традицій).

Підсумовуючи, зазначимо: можна погодитися із тезою Вілкінса, що позиція Фейєрабенда базується на певному різновиді раціоналізму (а також, хотілося б додати, й на певному типі критики і певному уявленні про наукову та філософську гідність). Але навряд чи це може слугувати як викривальний аргумент проти останнього. Фейєрабанд не раз наголошував, що проблема полягає якраз у розширенні меж раціональності, а не у звуженні посягань філософів. Вілкінс зауважує, що «дадаїстська не-програма» Фейєрабенда може втілюватися лише за «дуже специфічних умов». Доречно разом з австралійським науковцем поміркувати над встановленням таких підстав, але не лише у філософсько-науковому, а й у суспільному та політичному просторах — чи їх дійсно аж так важко віднайти? Щоб з'ясувати це, варто розуміти, що сутнісним для позиції Фейєрабенда є те, що у відносинах науки і пізнання останнє не покликане виконувати роль служника. За Фейєрабандом, наука (як і філософія) не володіє окремою реальністю, тож не мусить і користуватися особливою презумпцією об'єктивності: кожен відповідає за себе, тому філософів (і, тим паче, науковців) Фейєрабанд не поспішає, як робив це, наприклад, Едмунд Гусерль, називати «функціонерами людства» [5, с. 274].

Для одних такий підхід до розв'язання питання «Що означає бути об'єктивним?» перетворює Фейєрабенда з науковця на «ворога» науки чи філософії, для інших — на постмодерністського гуру, але робить усім (і зокрема самому Фейєрабанду) велику честь і послугу, адже може розглядатися як перший крок до легітимації епістемологічного анархізму як певного, хоч і не дуже оформленого (що, до речі, у цьому випадку цілком природно), напряму з обґрунтування пізнання поза межами наявних дисциплінарних рамок. Джон Вілкінс, виступ якого носить характер реквієму за філософією без майбутнього, роз-

глядає Фейєрабенда під кутом зору питання «Хто має право на об'єктивність?» і не знаходить достатніх підстав для того, щоб визнати таке право за епістемологічним анархізмом. Але з іншого боку, хоч і без визнання та загального схвалення, спадщина Фейєрабенда і його афоризм «допустимо все» продовжують робити свою філософську справу. І одним із її парадоксальних наслідків стає, зокрема, і новий «хор заперечення»: як проти епістемологічного анархізму, так і проти самого Фейєрабенда, що насправді лише засвідчує життєву спроможність його ідей та історичної пам'яті про нього.

Бібліографія

- [1] *Кант И.* Критика чистого разума. — М.: Эксмо, 2008.
- [2] *Эволюционная эпистемология и логика социальных наук: Карл Поппер и его критики / Под. ред. В.Н. Садовского.* — М.: Эдиториал УРСС, 2000.
- [3] *Feyerabend P.* A note on the problem of induction // Philosophical papers. — Vol. 1: Realism, rationalism, and scientific method. — Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1981. — P. 203-205.
- [4] *Feyerabend P.* Explanation, reduction, and empiricism // Philosophical papers. — Vol. 1: : Realism, rationalism, and scientific method. — Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1981. — P. 44-96.
- [5] *Feyerabend P.* Farewell to Reason. — London; New York: Verso, 1987.
- [6] *Feyerabend P.* The Tyranny of Science. — Cambridge, UK; Malden, MA: Polity Press, 2011.
- [7] *Kidd I.J.* Paul Feyerabend, and the monster science // Philosophy Now. — 2009. — July-August. — P. 18-20.
- [8] *Lakatos I., Feyerabend P.* For and Against Method: Including Lakatos's Lectures on Scientific Method and the Lakatos-Feyerabend Correspondence. — Chicago: University of Chicago Press, 1999.
- [9] *Restivo S.* Paul Feyerabend and the pseudo-anarchist theory of science // Controversial Science: From Content to Contention. — New York: State University of New York Press, Albany, 1993. — P. 31-37.

- [10] *Rheinberger H.-J.* On Historicizing Epistemology: An Essay. — Stanford: Stanford University Press, 2010.
- [11] *The Worst Enemy of Science? : Essays in Memory of Paul Feyerabend / Preston J., Munevar G., Lamb D. (eds.)* — New York: Oxford University Press, 2000.
- [12] *Zerzan J.* Too marvelous for words: language briefly revisited [Електронний ресурс] // Zerzan J. Twilight of the Machines. — 2008. — Режим доступу: <http://ru.scribd.com/doc/95938070/John-Zerzan-Twilight-of-the-Machines>

Надійшла до редакції 25 березня 2013 р.